

# Růžena Grebeníčková

## MUSILŮV ROMÁNOVÝ SVĚT A XX. STOLETÍ

V »Rozhovorech s Rudolfem Kassnerem« přichází řeč také na Musilova »Muže bez vlastnosti«. V diskursivním výtečném, v lidském falešném vyřizuje lakonicky vídeňský esejist slavný román a po chvíli ještě ze svých vzpomínek dodává: »Viděl jsem jednou Musila ve vídeňském Kulturbundu. Vypadal staře a závistivě.« Tím je soud osmdesátiletého Kassnera také vyčerpán.

Staře a závistivě vyhlížející spisovatel zemřel ve věku jedenašedesáti let za války v Ženevě, ve švýcarské emigraci, nad rukopisem poslední části románu, který už zůstal fragmentem bez definitivní podoby.

Když se roku 1930 a ještě dvě léta poté objevily první dva svazky »Muže bez vlastnosti«, nebylo pochyb, že toto dílo je »grosser Wurf«. Ale v průběhu desetiletí se na veliký literární čin pomalu zapomnělo, spisovatel se nedostal do čela nej přednějších autorů, byl zatláčován stále víc do pozadí, neboť publikoval už jen málo prací, kromě několika přednášek, projevů, vystoupení na pařížském spisovatelském kongresu na obranu kultury, kromě tenkého svazku »Nachlass zu Lebzeiten« a »Rede über die Dummheit«, zbývala ve skutečnosti jen nekonečně se vlekoucí práce nad nedokončeným rukopisem románu. Musil se mohl cítit ukřivčen, spisovatelská dráha, pro níž se kdysi šestadvacetiletý po ohlasu »Zmatků chovance Törlesse« rozhodl (a rezignoval přitom na slibně započatou vědeckou kariéru), nevniesla mu na sklunku života ani dostatečné hmotné zabezpečení, ani náležitou slávu, spisovatel si připadal stále více izolovaný, osamocený — bylo možno ohlížet se po šťastnějších vrstevních, dívat se s jistým druhem despektu na prosperujícího Thomase Manna, být přitom vnitřně přesvědčen o své převaze, sarkasticky komentovat literární poměry, ironicky uvažovat o roli »velkospisovatele« v moderní době a věnovat se meditacím o posilání básníka v soudobé společnosti.

Paralelně narůstala však i skepse k vlastnímu dílu, k roli, kterou může mít umělec v této době ve vlastním národním středě. Musil si byl vědom toho, že jeho román má malou naději na okamžitou konjunkturu. Bylo však dílo vůbec schopno působit i za úzkým okruhem zasvěcených čtenářů? Autor si zaznamenal na jednom místě, že bude možná čten intelektuálem v Moskvě, sotva však kdy znám pár kilometrů za Vídní. Pochybnosti vznikaly ostatně i nad románem, v němž se i příliš mnoho i velmi málo vyprávělo, v němž se nekonečně pomalu a rozvíkle prodlužovaly dějové linie do prázdná (tak jako celý obraz roku 1913—1914 ústil jen velmi zvolna k výbuchu světové katastrofy), v němž autor sám zdlouhavě postupoval k prohrě svého experimentu, překonat utopickým řešením neblahý stav světa. Spisovatel obětoval celá desetiletí pracovního úsilí na jedno jediné dílo, a to vše v době, vyhlášené svým prudkým tempem, pádem společenských soustav, střídáním životního stylu, proměnami literární směru a mód (za jejichž panství jen ten, kdo rychle přijde s novým, vzbudí pozornost a ohlas). dílo jako by mělo už celým svým založením vzdorovat všemu přechodnému a labilnímu v této společnosti, bylo budováno s vytrvalostí a důsledností proti efemérnosti okamžité rezonance — nakonec se však vše zdálo nadsvědčovat tomu, že i ono nezadržitelně propadá situaci, kterou mělo překonat, prodouvalo jen velké nejistoty.

Ještě za války se pokusila vydat z pozůstalosti poslední nedokončenou část románu vdova po spisovatelci, Marta Musilová.

Roku 1949 se objevil velký článek o Musilovi v Times Literary Supplement. Tři roky poté zahajuje Adolf Frisé u Rowohlta vydáním úplného dosažitelného textu románu třísvazkové Musilovy sebrané spisy. »Muž bez vlastnosti« čítá v této podobě s Frisého nově kriticky uspořádanou edicí posledního dílu (který je rozhojněn o řadu rukopisů) více než šestnáct set stran. Musilův román se nyní představuje jako dílo bez soutěže, jako jeden z největších prozaických výtvorů první půle století. Nejen to: neuvěřitelné záhy po smrti se s básnickovým dílem začne nakládat jako s tvorbu literárního klasika, Musilova sláva se šíří pod nově-uvedeným heslem tzv. vídeňského románu, a textově kritická práce Frisého, do této chvíle hodnocená jako pečlivá a vzorná, se stane koncem padesátých let předmětem sporů, které v době, kdy se u Rowohlta chystá nový náklad »Muže bez vlastnosti« (od roku 1956 se vydání rychle střídají), nabývají skandálních rozměrů.

Dodejme ještě tolik: je možné, aby spisovatel, jenž chce rozumět své době pronikavěji, ale i exaktněji a věcněji než jeho okolí, který je poučen o silách společnosti hýbajících, který podrobně zná techniku lidských vztahů, pro nějž současně profesionální literární poměry nejsou obestřeny mýtem a způsob, jak se fabrikuje malá i velká literatura, není tajemstvím, je možné, aby se tento spisovatel dopustil takové neuváženosti, ba pošetilosti, jako je psát jeden jediný román takřka celý život? A nelze-li předpokládat lhostejnost autorovu k uznání, úspěchu a slávě, není podobně počínání už vůbec nesmyslným a v základě utopickým?

Bylo by omylem vidět autora jenom z této strany. Ve skutečnosti neměl Musil jako básník, který stanul uprostřed kapitalistického světa XX. století a který si jeho stav uvědomuje, jiné volby: být spisovatelem na tomto fóru a chtít být více než spisovatelem či autorovými slovy pouze velkospisovatelem tohoto fóru, znamenalo být spisovatelem bez vlastnosti pro toto fórum: spisovatelem, který se nerozhodne v jeho rámci se prosazovat, ale riskuje »sázku«. Nejistota, do níž se Musil svým málo rentabilním podnikem vrhal, byla nejistotou hráče a utopistů, který se nechce připravit o naději na výhru přede všemi svými vrstevníky. Kassnerův svrchovaný stručný a kusý záběr je jen zdánlivě nahodilou momentkou: »Vypadal staře a závistivě.« Musil nebyl lhostejný k svým literárním konkurentům. Avšak člověk, který »chce více než druzí, který míní jednat velkoryse, se musí odvážit přes nejistotu nebo se alespoň neptat po jistotě«. Dva tahty stačily Kassnerovi, aby bez kresby charakteru a vlastnosti zachytil podobu: muž z jeho portrétu působí staře a staraně, neboť hraje o vše. V prvním bodu obraz souhlasí: moderní kapitalistická společnost zná od dob Baudelairových obraz velikého básníka jen v tomto vydání. Co však mohl svému literárnímu okolí závidět člověk, jehož dílo rostlo z přesvědčení o nesouměřitelnosti s tímto okolím a s vědomím, že nemá a nebude mít obdoby, jakmile nastoupí svůj samostatný život v literatuře.

Hlavní město říše představuje ve chvíli tzv. Jahrhundertswende nebo také Zeitalterswende zvláštní konglomerát nejrůznějších elementů, společenských vrstev, stavů, tříd, křížují se zde rozličné vlivy národnostní, z neheterogennějších prvků skládá se však práce jen jakýsi jednotný, svérázný a nenapodobitelný životní a kulturní styl. A zatím co provinciální města monarchie, od Korutan či Istrie až po Halli, mají jedna nádraží, jedna náměstí a jedny věže, ba i sama krajina, do níž jsou města vsazena, se dokonce dávno po rozpadu říše shoduje a podobá, je struktura, z níž roste onen zvláštní styl sídelního města, ve svém základě nepevná, vystavená neustálému křížení různých sociálních a tradičních sfér, které sem doléhají ze všech koutů země, vládne zde neurčitost národní fyziognomie, chybí zde příznačná převaha jednoho stavu, ba typickou pro město se stává právě ona směs nejpestřejších aty-

kým posláním. Dětské, filigránské Rachel, dříve rozkošné panské ze salónu manželky sekčního šéfa Tuzziho, připadne úkol prozatím o významnou osobu pečovat. Clarissa se neukazuje. Jednoho dne Moosbrugger zmizí. Příklad den přinesou noviny zprávu o nové ženské vraždě. Děje se nanovo jen to, co se dít musí. Clarissiny výstřelky, její geniálnictví, nepřičtené a zmatené spasilské akce mají překonat tiskový, nesnitelný mechanismus navykého světového pořádku, který je pořádkem falešným a fiktivním. Ale geniální nepořádek je také jen Clarissinou fikcí — i anarchie je neudržitelná, visí na vlásku, článek kauzálního řetězu naproti tomu působí podle platné formule, determinující moment má větší váhu než velkorysost Clarissina ducha. Poslední scény s Moosbruggerem, vídeňské zátiší z dočasně domácnosti ve dvou, polopatriarchální idyla soužití sexuálního vrahů s malou ženskou bytostí, navozenou kulturou, znalou lepších mravů než ty, s nimiž bývaly tesařský tovaryš přišel kdy do styku, tyto scény, provedené v žánrovém starorakouském koloritu, se rozrůstají v přízračnou fantazii na námět zkomoleného lidského bytí. Moosbrugger je hrozně neútklivý na svou důležitost, normální životní prostředí nepoznal, vegetoval vždycky na pokraji společnosti, do styku se slušnou ženskou nepřišel, cítí se však nyní povolán jednat jenom s vysokými osobami, soudci, vznešenými dámami, tento poloideot, který je nadán živočišnou mazaností a trpí zíráními paměti, vystupuje jako privilegovaná individualita s gloriolou hrdiny z novinových seriálů. Rachel je plna ostychu k člověku tak vzácnému, byla pověřena tak výjimečným úkolem, neobyčejně a vzrušující, o čem se jenom čte, má pro ni být hmatatelnou realitou na dosah ruky, všechno probíhá neuvěřitelně, napůl pohádkově. A pod věčným povrchem každodenní scenerie se vynořuje podoba postavy jako nesourodého slepence z díla, které k sobě nepatří, které nejsou s to složit jednotný obraz lidské bytosti, nic nedrží pohromadě, jako by člověk sestával ze zlomků, mezi nimiž není souvislosti, jednotlivé rozpojené části osoby se pohybují na vlastní pěst, hlava, paže, tělo, nohy jako by na sebe navazovaly v přeházeném, nezvyklém a nesmyšlném pořadí: Moosbrugger žijící s Rachel, Moosbrugger, vraždicí ženy, Moosbrugger duševně méněcenný, Moosbrugger inteligent s nároky na náležitě zacházení, neobyčejná figura z tiskových zpráv, úchylný tvor, osoba povolána hrát spasitele v šílených plánech Clarissiných, hrubý vagabund, lékařsky ošetřovaný za stěnami blázince, jednotlivé články osoby jsou přetřáhány, mezi jednotlivými versemi není více jednoty, jednoznačnosti, »děje se přízračně«.

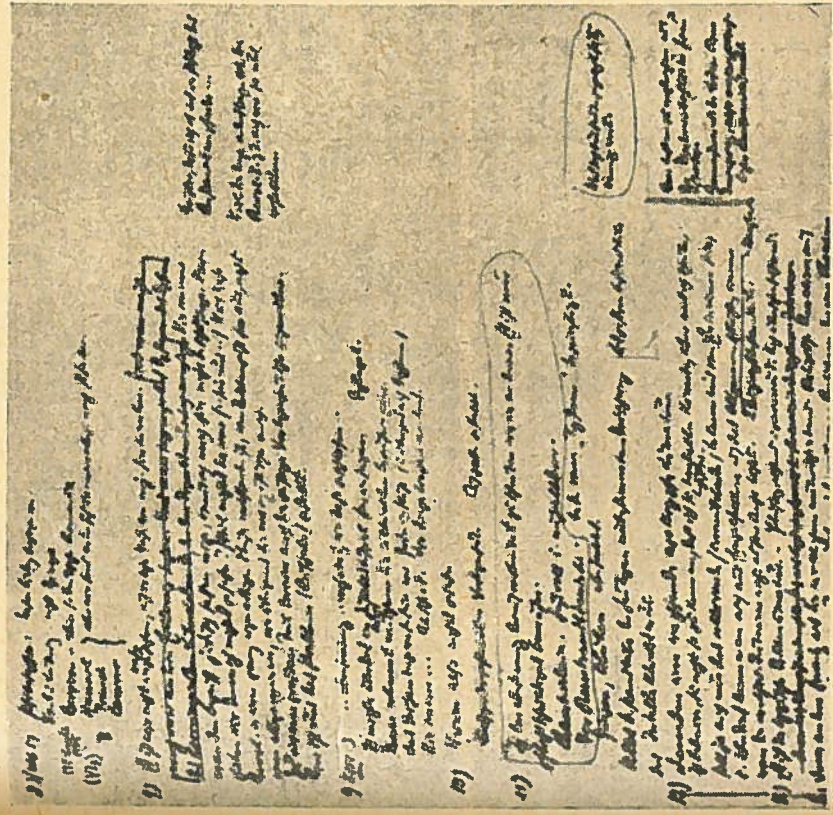
»Děje se jen masové, typické, říká název prvního dílu »Muže bez vlastnosti«. Je-li možné všechny události, příběhy, zážitky, děje a situace, v jejichž středu se člověk ocitá, jichž se účastní, jimž jen přihlíží, vysvětlit, dokázat, stáhnout do formule, převést na podmíněné pochody, vypočítat, vyčíslit, zredukovat na souhrn faktorů, které jednáni určují, proměnit na principy, které děje řídí, znamená to, že všechno neobyčejné, jedinečné, zvláštní se z lidského života vytratilo, že se rozpustilo v masových projevech moderního kapitalistického světa. A v době, kdy Musilův životní běh v ženevském vyhnanství končil, komentoval fašismus úvodní »statistickou« epizodu z jeho románu šílenstvím masových vražd, redukováných také jen na matematické údaje.

A ještě je poznamenáno v Musilových zápisnicích: »Výraz „Věc mé osoby to vyžaduje“ je jen zhuštěným projevem věčnosti a neúčastenství dnešního člověka.« Dva póly, v nichž probíhají podle Musila děje moderního kapitalistického věku, jsou tedy v románě přesně vyčteny: »V abstraktním děje se dnes podstatnější, ve skutečném bezvýznamnější.«

III

Literární historie hovoří v případě Musilově či Brochově o typu moderního románu, pro nějž je důležitější poznání než prožitek. Broch nazýval své stěžejní dílo »erkenntnistheoretischer Roman«, přesnou, matematicky konstruovanou architektóniku

svých prací nezastíral a s vědecko-filosofickými nebo lépe filosoficko-historickými nároky koketoval. V době amerického pobytu se začal Broch dokonce domnívat, že série exkursů »O rozpadu hodnot«, která prostupuje poslední díl jeho trilogie, má cenu samostatné filosoficko-vědecké studie. V Musilově »Muži bez vlastnosti« mohou být jen neprávem hledány podobné intence, chápat jej jako filosofický román je omylem. Hovoří-li se někdy o prolínání vědecké a románové stránky v knize — a snad je případnější mluvit o prokládání románu esejsmem — jde o pojetí nedomyšlené. Musil se velmi bránil, aby bylo jeho dílo přičteno pod jedno záhlaví s tvorbou Brochovou. Oba tvůrci vídeňského románu vyšli ovšem ze studia matema-



Rukopis Roberta Musila: rozdělení kapitol II. dílu románu

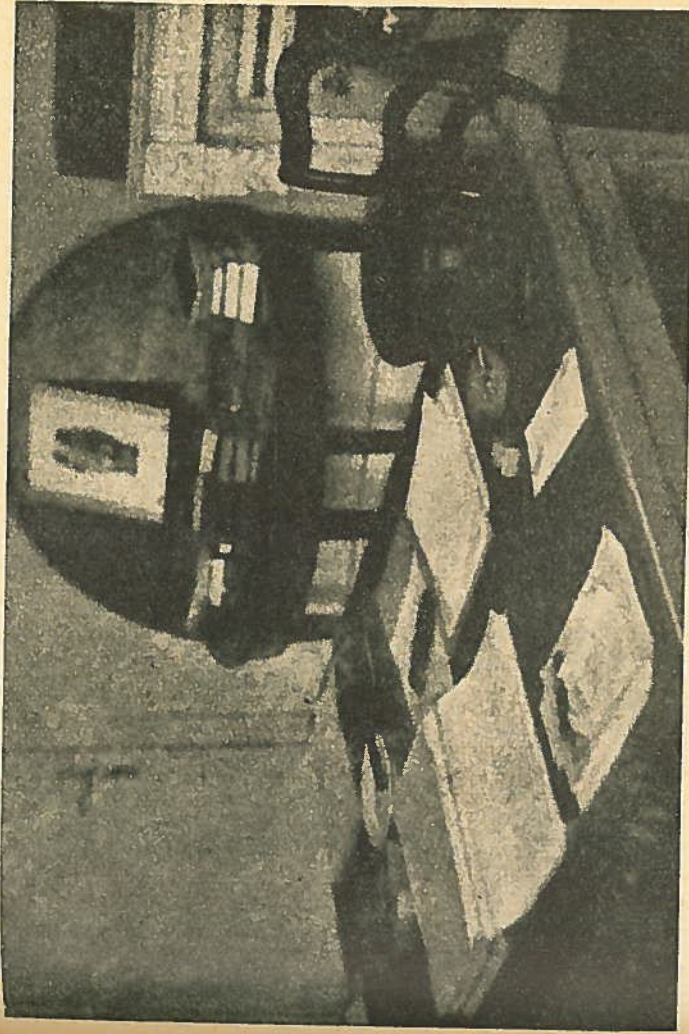
tky, technických věd a filosofie. Kromě toho velmi obdobně a shodně reagovali na rickertovské rozdělení přírodních věd a duchovně: usilovali naopak postihnout problematiku člověka, moderního světa a exaktních věd v noetickém monismu. Myšlenka, že převratné objevy v moderní přírodovědě, vznik nových specializovaných disciplín ve dvacátém století jsou nakonec spojeny jednou společnou strukturou, že nové principy, s nimiž exaktní obory od konce devatenáctého století přecházely k novému vývojovému stupni vědy, se vztahují i na doménu duchovně a že je lze sledovat i v oblastech tvorby člověka, v jednotlivých odvětvích umění, je sice vyslovena explicitně jen u Brocha, je však shodně i východiskem románového světa Musilova. Kromě toho nebyla oběma vídeňským romanopiscům nadobro vzdána ani sféra moderních společenských věd, neuzavírali se poučení z Marxe, ani se nezřekli

analýzy kapitalistické či přímo imperialistické ekonomie. Zatím nikoho nezajímala otázka, do jaké míry se romanopisci dostali do styku s okruhem vídeňského austro-marxismu. A tak zbývá jen svědectví fakt, že Broch, který ještě na sklonku života usiloval vyrovnat se s marxismem, psal dávnou před započítím spisovatelské dráhy recenze marxistických prací, ač tyto články nebyly editory zaznamenány.

Avšak podobné údaje se týkají jen pozadí Musilova románu, dokládají jimi, že Musil chtěl »Mužem bez vlastnosti« suplovat totalitní analýzu filosofickou (jinak je tomu u Brocha), napsat fenomenologii moderní společnosti v podobě filosofického románu, je krajně sporné. Existuje v knize sice komplex kapitoly o psychologii citů, které působí až esotericky a mohou vyvolat dojem traktátu s vědeckými ambicemi. Musil k nim studoval, jak víme z »Deníků«, rozsáhlou filosofickou literaturu. Avšak spisovatel používal dispoziční vědeckého studia jiným způsobem než autor odborného pojednání. Neobyčejně vypjatý a rychlý rozvoj starých a nových vědních oblastí, rozmach techniky v moderním století otevírá před člověkem nové rozlohy světa. Svět vystavený románem nemůže zaostávat za úrovní technických a vědeckých vymožeností, moderní společnosti dosažených. Romanopisec tedy integruje tento stav do svého díla. Vzniká otázka, zda přísluší na technické úrovni soudobého věku udržovat ve sféře sociálně mravní, citové, životní, v oblasti vlastního lidského života zastaralé normy, představy a modely, které jsou spojeny s předchozími stupni civilizace a obsahují nesourodou směs přežitků z nižších stadií společenského vývoje. Musil vidí především nepoměr mezi vědou, technikou, myšlením XX. století a mravně životními zásadami, komplexy pocitů, přinejmenším o století zpovědnými. Pokouší se proniknout strukturu lidského života složitými pochody a diferencovanými romanopisecskými nástroji, analogicky těm, jimiž v jeho očích disponuje moderní věda. I výklady o psychologii citů v druhé půli románu mají románový ráz. Nejedná se o to, zbavit lidské situace, lidské vztahy, průběh románového děje původní naivitu, mikroskopizovat je, rozkládat, rozatomizovat složitě komplexní jevy, místo prostého viditelného úkazu nastolit zvětšený výřez jeho tkáně, záběr složení chemického procesu, které jsou skryty pod neproblematicky vnímanou realitou. Nejedná se o to, zbavit románové vidění blahodárné naivitu, nýbrž osvojit se od fingované naivitu, která operuje zastaralými, pohodlně přejímanými postupy, pseudoanalýzami, vypůjčenými z dávnou překonaných fází společenského vývoje, obtisky životních a kulturních vzorů, chodem života a kultury už zdiskreditovaných, jde o to odstranit falešnou, lživou naivitu, která myšlenku vyžaduje z literatury jen proto, že by musila vyjít přežití, nepůvodní, uměle konstruované zdroje, svou umělou neproblematickostí. »Lidé se budou vymlouvat — neboť se nechtějí utkat s myšlenkou — že se jim zde nabízí stejně tolik eseje jako román. Vzniká otázka: Proč neslyší dnes člověk v umění na myšlenku, zatím co jinak přece projevuje přímo směšný zájem o různá „učení“?« A komické je, že se ztrácí elementární kritérium pro to, co lze skutečně klasifikovat jako myslitelný akt: Nechtí k myšlení se rozmohla tak dokonale, ba stala se tak obecnou dobovou vlastností, že převládá myslitelný, filosofický se používá ihned, jakmile se někde objeví sebemenší myšlenková ořepanost, nedostatek myšlenky vede k tomu, že za silný myslitelný výkon se vydává kdejaká myšlenková nemohoucnost, jen jsou-li na ní patrné stopy, podobající se zdálky myšlenkovému pochodu. »Strach z reflexe je v mé době v naší literatuře provázen láskou k banální, samozřejmé reflexi,« poznává Musil.

Musilova obhajoba romanopiscova práva na myšlenku není záminkou k literatuře racionalisticky konstruované, k literatuře »psané mozem«. Broch si kladl za úkol zracionalizovat iracionální veličiny lidského bytí. Musil nejde cestou filosofické literatury. Ale chce přece jen vidět v chaotické třetí moderního světa jeho složitost, mnohanásobnost funkcí, závislostí, poměrů a jejich kombinací, kterými se řídí lidské a společenské vztahy, nezávisle od lidského chtění a nezávisle na tom, zda si člověk dělá o svém postavení správnou představu. Proto charakterizuje »náladu« knihy: »Je to tragédie zmoudřelého člověka (správněji člověka, který v otázkách citu a rozumu ví vždycky o možnost více, neboť docela zmoudřelý také není), který je vždycky sám, ke všemu v opozici, aniž by mohl co změnit.«

Musil nebyl překvapen, jak víme z »Deníků«, když se roku 1933 zhroutil liberálně demokratické Iluze. Dávno před nástupem fašismu v Německu vidí obraz věku, charakterizovaného kolektivistickým systémem, pozoruje obraz světa, v němž s neúprosností a stále šíře a hlouběji pokračuje pohlcení individuálního osudu moderní universalistickou masinérií. Člověk se stává nejenom bezmocným proti vnějším objektivním silám společnosti, realizovaným v etatistických režimech, ale přestává si uvědomovat, jak dalece jsou všechny úseky jeho života těmito silami určovány, jak je těmito silami sám prostoupen, jak se stává jejich obětí i v nejskrýtějších částech své bytosti. V »Deníku« je záznam z března roku 1933: »Rozhodným odmítavým dojmem působí, ačkoliv mlčí, jedině služebné.« Odstranění všech liberál-



Musilova poslední pracovna v Ženevě, fotografováno oknem

ních práv, svobody tisku, svobody projevu, duchovních svobod, osobní důstojnosti nikoho příliš nevezrušilo, normální buržoa přijal vše jako přírodní úkaz, jako příchod drsného počasí. A Musil, který pozoruje, že se lidé v jeho okolí nazírají po fašistickém převratu probouzejí jako každého druhého rána, neboť nic zatím neporušilo každodenní navykly chod a nic se ještě nedotklo jejich soukromých existenčních starostí, ironicky dodává, že fikce buržoazních svobod nejsou ovšem k praktickému individuálnímu používání, že člověk, za něhož věci svědomí vykonávají noviny, se podřizuje disciplíně, veden jistotou masového instinktu.

Musil nemínil nakládat na román filosofické úkoly, či zastupovat románem »vědní disciplínu« na místech, kde ona zklamala, jako je tomu u Brocha. »Přesné myšlení«, myšlení, které se opírá o »přípravná vědecká léta«, myšlení, které se protiví současně duchaplnému eseismu, pronášení efektivních polopravd a polomyšlenek u Musilových vrstevníků od Klagesa až po Ortega y Gasset (styl obou je u Musila v románu zachován v promluvěch Meingasta-Klagese a v kalku ortegovského slohu u generála Stumma von Bordwehra), toto myšlení je však Musilovi i prostředkem